

Моя довголітня пошукова праця, як історика-науковця, у національних та зарубіжних архівосховищах завершилась успішним захистом у 2008 році докторської дисертації на тему «Український Гетьманат у протистоянні держав Європи з Османською імперією: міжнародне становище, зовнішня політика, зміна союзеренів». Однак, як усім відомо, наукові кваліфікаційні роботи читає лише дуже вузьке коло фахівців, а тому я популяризував і доповнював новими цікавими знахідками своє історичне дослідження, яке й пропоную читачам у цій книзі.

І ще одна важлива заувага від автора. Сьогоднішня складна геополітична ситуація, у якій опинилася наша країна через військову агресію Російської Федерації, спонукає до глибоких роздумів щодо вибору наших основних міжнародних військово-політичних союзників у Чорноморському регіоні. А головним союзником для нас тут, на мою думку, має стати сучасна Туреччина. Переконалий, що разом із союзницькими турецькими збройними силами та її військово-морським флотом ми зможемо перемогти ворога і звільнити від російських окупантів не тільки наш Крим і південь України, але й усю акваторію Чорного моря...

СУЛТАНСЬКА ТУРЕЧЧИНА ТА КОЗАЦЬКА УКРАЇНА: ІСТОРІЯ ВІДНОСИН (ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ)

З кінця 1300-х років поступ світового історичного процесу значною мірою почав залежати від довготривалого протистояння країн Центральної, Східної та Південно-Східної Європи з Османською імперією. У цей міжнародний конфлікт були втягнуті не тільки наша Україна, а й народи Туреччини, Італії, Польщі, Литви, Росії, Криму, Австрії, Угорщини, Словаччини, Словенії, Болгарії, Греції, Румунії, Молдавії, Грузії, Вірменії, Албанії, Сербії, Хорватії, Боснії, Македонії, Чорногорії та інших країн. Протягом 1400–1500-х років остаточно окреслилося т. зв. східне питання, яке полягало в розв'язанні проблеми відносин між європейськими державами і великою Османською імперією, що охоплювала багато країн і народів не тільки Малої Азії, але й північної Африки та Південно-Східної Європи.

Цікаво, що в другій половині XVII століття склалася особлива ситуація, коли у зв'язку із черговим рухом турків у глиб Європейського континенту у військово-політичний союз проти них об'єдналися Відень, Варшава, Венеція за підтримки Ватикану, а також Москви. Важливе місце в планах протиборчих країн відводили утвореній за часів гетьманування Богдана Хмельницького молодій європейській державі — Українському Гетьманату. Його представники впродовж 1660–1710-х років, зважаючи на численні внутрішні та зовнішні чинники, виступали то на боці Християнської, то на боці Мусульманської цивілізацій, які ворогували між собою.

Чому тогочасне українське суспільство виявилось роз'єднаним перед зовнішньою загрозою та яким були місце і роль козацької України в регіональній дипломатії та війнах досліджуваного періоду? Вважаємо, що відповіді на ці та інші питання допоможуть не лише усвідомити важливість «українського внеску» до культури налагодження взаємин між багатьма країнами Європи й Азії трьохсотлітньої давнини, але й осмислити сьгоднішні проблеми становлення нашої держави як складника світової цивілізації, особливо щодо вибору стратегічних партнерів і вступу до тих чи інших міжнародних утворень.

* * *

Починаючи від сміливої публікації в 1876 році статті видатного українського історика Миколи Костомарова про гетьмана Богдана Хмельницького як «данника Отоманської Порти», історія політичних відносин між козацькою Україною (Військом Запорозьким, Українським Гетьманатом) і султанською Туреччиною (Османською імперією, Високою Портою) й до цього часу перебуває в полі зору вітчизняних та зарубіжних науковців. Протягом тривалого часу вчені-історики полемізують щодо характеристики неоднозначних стосунків українських гетьманів і турецьких султанів упродовж другої половини XVII — початку XVIII століть: що це було — васалітет, номінальний васалітет, протекторат, військовий союз чи щось інше?

Доступні сьгодні історичні документи та матеріали дають підстави стверджувати, що гетьман Богдан Хмельницький протягом свого правління декілька разів проводив досить активні переговори про визнання османського протекторату та по суті визнав у 1650-х роках політичну зверхність турецького султана Мегмеда IV. Українській історичній науці вже на решті стали відомі й тексти мирних договорів із султанською Туреччиною гетьманів Петра Дорошенка 1669—1670-х років та Пилипа Орлика 1711—1712 років.

Давня українська історіографія традиційно розглядала відносини з Османською імперією крізь призму боротьби Війсь-

ка Запорозького з турецько-татарською агресією. Так, зокрема, Володимир Антонович іще задовго до сміливих висновків свого вчителя Миколи Костомарова зазначав, що наприкінці 70-х — на початку 80-х років XVII століття інститути Українського Гетьманату було знищено на догоду загарбницьким планам антагоністичних Варшави, Москви та Стамбулу, але пізніше тенденції колонізаційного процесу привели до того, щоб «дати цьому населенню козацький устрій і згодом, набравшись сил, відмовитися від польської залежності, приєднавшись до Лівобережної України». Олександра Єфименко також звернула увагу на вплив міжнародного фактора в процесах політичного розвитку козацької України в другій половині XVII століття: «...Дипломатія вирішила обернути територію України на вічну могилу... три сусідніх держави (Туреччина, Московщина, Польща. — *Авт.*), ще так недавно і з такою жорстокістю боровшись за оволодіння нею, зупинились перед неочікуваною дійсністю — не стало за що боротися».

На початку XX століття львівський історик Степан Томашівський уважав, що політична історія України XVII—XVIII століть сконцентрована в межах зумовленого її географічним розташуванням трикутника «Степ — Польща — Московщина». Його підтримував Омелян Терлецький, який убачав причини занепаду Української козацької держави в її «некорисному географічному положенні щодо тодішніх цивілізаційних осередків, існування Степу, сусідстві з ордою..., агресивній політиці Польщі й Москви супроти України». Історик, географ та український геополітик Степан Рудницький наголошував на тому, що в історико-географічному контексті проблема становлення державності України значною мірою визначена близькістю експансивних сусідів та їхньою взаємною боротьбою за вихід до Чорного моря. «Географічне положення поклато Україну на найдавший південний схід Європи, в безпосереднє сусідство зі степами й пустинями Середньої й посереднє (Кавказ, Чорне море) з Передньою Азією», — зауважував учений, говорячи про межове розташування України між європейським Заходом та азійським Сходом, що спри-

чинило особливості її політичного розвитку в середні віки та новий час.

Із появою в 1910–1920-х роках сходознавчого напрямку в українській історичній науці збільшився не лише інструментарій наукових досліджень, але й з'явилася можливість досліджувати історію країн Європи та Азії в політичному, соціальному, економічному і культурному взаємозв'язках. Один із найвидатніших українських тюркологів, засновник вітчизняної наукової школи сходознавства Агатангел Кримський у 1924 році опублікував ґрунтовну «Історію Туреччини», яка, на думку сучасних тюркологів, й до сьогодні залишається «унікальною оригінальною історією Османської імперії, що синтезує свідчення слов'янські і зокрема українські джерела, а також пов'язує українську історичну проблематику з османською». Окрім того, один із фундаторів національної Академії наук А. Кримський із 1918 року очолив спеціалізовані Тюркологічну комісію та Кабінет арабо-іранської філології при Історико-філологічному відділі Всеукраїнської академії наук, які дали змогу багатьом українським дослідникам вивчати різні питання історії, мови та літератури Сходу.

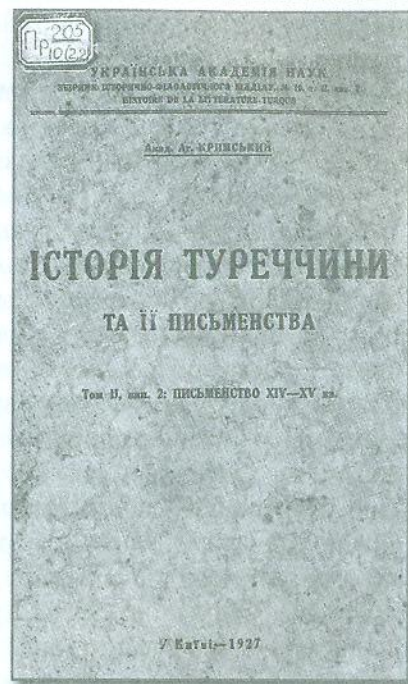
З організацією в 1926 році в м. Харкові Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС) дослідження українсько-турецьких та українсько-кримських стосунків XVI–XVII століть вийшли на більш якісний рівень. Цей спеціалізований центр, який згодом (у 1930 р.) перетворився на Український науково-дослідний інститут Сходу (УНДІС), розпочав видавати періодичні часописи «Бюлетень ВУНАС», «Східний світ» (із 1930 р. — «Червоний Схід») та окремі збірники. Зокрема, з 1927 до 1931 рр. вийшли друком 17 випусків журналу «Східний світ», де в постійному розділі «Історія, Етнографія, Література» також уміщували матеріали, що характеризували відносини між козацькою Україною та султанською Туреччиною. Було проведено I (1927) і II (1929) Всеукраїнські сходознавчі з'їзди, де виголошували цікаві й оригінальні доповіді.

Протягом 1928–1929 рр. у межах Комісії для вивчення українсько-турецьких взаємин було організовано поїздки до

архівосховищ, бібліотек і освітніх установ Туреччини в Анкарі, Стамбулі, Ізмірі, Бурсі, Конью, Едірне та Ескішегірі. На основі здобутих матеріалів один із членів пошукової групи історик і літературознавець Анатолій Ковалівський дійшов висновку, що в другій половині XVII століття Османська імперія «не перестала грати першорядну роль в історії України, намагаючись затягти Запорозжя й Гетьманщину у васальну залежність від себе».

Одним із перших ґрунтовних дослідників українсько-турецьких та українсько-татарських відносин козацької доби став у цей час Василь Дубровський, який через репресії та заборону розвивати тюркологію в Радянській Україні був змушений після Другої світової війни емігрувати за кордон, де видав кілька брошур. Одним із основних висновків цього вченого-османіста було положення про те, що укладення Б. Хмельницьким союзу з Османською імперією — найважливіше зовнішньополітичне досягнення гетьмана на шляху до побудови Української козацької держави.

Протягом 20–40-х років XX століття було опубліковано історичні розвідки, які висвітлювали низку питань, що стосуються тематики взаємин козацької України з Османською імперією та її васалами. Серед них вирізняються праці Івана Крип'якевича, Дмитра Дорошенка, В'ячеслава Липинського, Наталії Полонської-Василенко, Олександра Оглоблина, Віталія Пархоменка та інших істориків. Своєрідним висновком

А. Кримський. *Історія Туреччини та її письменства*. Київ, 1927 р.

до цих праць стали слова Михайла Грушевського зі статті про українсько-османські стосунки за гетьманування Б. Хмельницького: «Яке величезне значення мали політичні, культурні й економічні взаємовідносини України з Туреччиною і Кримом у сій добі, як сильно вони впливали на розвиток українського життя і культури!»

Зауважимо, що знищення внаслідок політичних репресій 1930-х років української тюркології та османістики, а також відсутність упродовж другої половини 30–80-х років ХХ століть власної тюркологічної школи в Україні на довгі роки затримало розвиток цієї галузі історичної науки й негативно вплинуло на процес накопичення знань про події європейсько-османського конфлікту раннього модерного часу. На певний час центр вивчення проблем протистояння між Високою Портою та європейськими країнами перемістився до Західної України (яка в 1930-х роках перебувала під окупацією Польщі), а потім і в інші країни світу.

Український учений Борис Крупницький, який на ту пору творив у Празі, розглянув події політичної історії України на широкому міжнародному тлі, вказавши на основні аспекти політики урядів Туреччини, Польщі, Криму, Ватикану щодо правобережного козацтва. Протягом 1950–1970-х років, використовуючи архівні матеріали з Ватикану, деякі свої праці опублікував у Римі та Німеччині греко-католицький священник І. Назарко. У них він схарактеризував політику Апостольської столиці щодо козацтва та розкрив механізм фінансування Папою Римським Інокентієм ХІ військових полків з України під час європейсько-османського конфлікту початку 1680-х років. Окрім того, отець Іринеї видав ґрунтовний збірник документів про ватиканську політику щодо українських земель «*Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia*» (Рим, 1953–1954).

Зі здобуттям Україною незалежності в 1991 році до питань, пов'язаних із міжнародним становищем України, звертаються Валерій Смолій та Валерій Степанков, які довели, що, починаючи з 1676 року, «Правобережна Україна втратила свої провідні позиції у підтриманні державотворчих проце-

сів на всьому ареалі України, це обумовлювалося не стільки безталанністю наступників П. Дорошенка, скільки політичним курсом Туреччини й Польщі». У відповідних розділах академічного видання «Нариси з історії дипломатії України» В. Смолій та В. Степанков зазначили, що укладення Бучацького миру 1672 року між Стамбулом і Варшавою спричинило серйозні зміни в співвідношенні сил у Східній та Південно-Східній Європі з огляду на, по-перше, посилення ролі османів і, по-друге, відмову Речі Посполитої від Правобережжя на користь Порти, що «розв'язувало Росії руки для зусиль щодо його приєднання до Лівобережжя, наслідком чого стало загострення її відносин з Османською імперією». В. Степанков також дійшов висновку, що Б. Хмельницький проводив курс на зміцнення відносин із Портою та декларував бажання прийняти її протекцію задля гарантування султаном збереження військово-політичного союзу з Кримським ханством.

У контексті дослідження проблеми участі українського козацького війська в російсько-турецьких війнах 1676–1681 років і 1686–1699 років дослідник Віктор Заруба показав роль гетьманського уряду І. Самойловича в укладенні Бахчисарайського миру 1681 року між Москвою і Стамбулом та розкрив військову діяльність Лівобережного Гетьманату в контексті європейсько-османського протистояння в Нижній Наддніпрянщині та Північному Надчорномор'ї.

В одній із перших кандидатських дисертацій із проблем українсько-турецьких відносин середини ХVІІ століття, яку було захищено 1996-го року в новітній Українській державі, Ярослав Федорук зауважував, що «дипломатія України у 1654 році якраз і визначала найголовніше своє завдання, щоб запобігти утворенню антиукраїнсько-московської коаліції за участю, крім Яна Казимира, турецького султана, кримського хана і правителів придунайських країн». У своїй книзі, яка вийшла того ж року, історик проаналізував міжнародні відносини середини ХVІІ століття та впливи політики європейських держав і Османської імперії на історію України, дослідив зв'язки Українського Гетьманату доби Б. Хмельницького з Польщею, Кримом, Портою, східноєвропейську політику